

• AZ ELKERÜLHETETLEN

Vallásantropológiai tanulmányok

Vargyas Gábor tiszteletére

Szerkesztette

Landgraf Ildikó és Nagy Zoltán

PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
MTA BTK Néprajztudományi Intézet
L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó

© Landgraf Ildikó, 2012
© Nagy Zoltán, 2012
© Szerzők, 2012
© PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 2012
© MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2012
© L'Harmattan Kiadó, 2012
© Könyvpont Kiadó, 2012

ISBN 978 963 236 573 2

A kiadásért felel Gyenes Ádám
A kódot megrendelhetők, illetve kedvezményekkel
megvásárolhatók L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu; www.harmattan.hu

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SLR
Via Bava, 37
10124 Torino–Italia
T./F.: 011.817.13.88

Borítófotó: Az emberélet meghosszabbításának rítusa. Hoong falu,
Huong Linh járás. Vargyas Gábor felvétele, 1988
Hátsóborító: Vargyas Gábor, 2012. Deim Péter felvétele

Olvasószerkesztő: Tiszóczi Tamás
Tördelte: Csernák Krisztina
A borítóterv Gembela Zsolt munkája.
A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte, felelős vezető: Kecskeméthy Péter.

<i>Nagy Zoltán: Az elkerülhetetlen</i>	9
<i>Vargyas Gábor munkássága (összeállította: Vári Erika)</i>	21

I. HIT, KÉTELY, SORS

<i>Zempléni András: Jelség és áldozás. Összehasonlító vallásantropológiai elemzés</i>	43
<i>Hesz Ágnes: Hit, kétség és bizonyágkeresés. A halál utáni léttel kapcsolatos elképzelések Gyimesben</i>	71
<i>Losonczy Annamária: Rituális rögztetés és rögtnzés. A kolumbiai Chocó vidék emberá sámánizmusa</i>	93
<i>Mészáros Csaba: Az „országút szája”. Alkohol és áldozás utazás idején Jakutiában</i>	109

II. POLITIKA, VALLÁS, HATALOM

<i>Sárkány Mihály: Az „eredeti bűg társadalmának” világmérete és a vallás evolúciója</i>	139
<i>Ildikó Bellér-Hann – Chris Hann: Mágia és vallás a politika árnyékában Kelet-Xinjiangban</i>	151
<i>Sárközi Ildikó Gyöngyvér: „Össznemzeti sámán-erő”. Sámánok a kínai nemzet szolgálatában?</i>	171
<i>Kehl-Bodrogi Krisztina: A vallástól a kultúráig és vissza. Az aleviták identitás-politikájáról Törökországban és Németországban</i>	197
<i>Mácsai Boglárka: Politikai vallás a posztsovjet Oroszországban</i>	209
<i>Komáromi Tünde: Ördög-elmék és papi pálya a kortárs Oroszországban</i>	243
<i>Keszeg Vilmos: A mágia restabilizációja Romániában az 1990 utáni körülmények között</i>	263

<i>Lammel Annamária</i> : Vallás és hatalom. Mexikó meghódításának totonák története	297
Sz. Kristóf Ildikó: Misszionáriusok és démonok. Az amerikai indiánok demonizált ábrázolása a felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban a 17. és 18. században	309
Tóth G. Péter: Esemény, biográfia, nyilvánosság. Adalékok egy 17. századi természetfeletti jelenség kortárs recepciója és a Báthory-klán biográfiájának összefüggéseihöz	347

III. HAGYOMÁNY ÉS MODERNIZÁCIÓ – VALLÁSI ÉS KULTURÁLIS IDEOLÓGIÁK

<i>Bernard Formoso</i> : Szellem-ítés és mágizság Kínában	387
<i>Bagi Judit</i> : Buddhista legendák a konfucianus Kínában. A jóság viszonzásának és a bűnök megváltásának etikája Ég és Föld között	407
<i>Brittig Vera</i> : A bohóc szerepköre a jávai vajangjátékokban	429
<i>Birtalan Ágnes</i> : A bűcs lapockacsont, a tiszta kavicsok, az okos árme... és a szellemvilág zenetei. Példák mongol népcsoportok jósági hagyományaiból	445
<i>Dyekiss Virág</i> : Fűvek, fák, kis virágok a szibériai nganaszan kultúrában	473
<i>Kerecsi Ágnes</i> : Hanti stratégiák a társadalmi és kulturális változásokra	491
<i>Ruttay-Miklós Eszter</i> : A szent hely és a szemé. A tisztaság fogalmáról a színjai hanti kultúrában	513
<i>Somfai Kara Dávid</i> : A szí spiritualitás napjainkban. Terepmunka-tapasztalatok közt nyugati szí rezervátumban	529

IV. KÖZÖSSÉGI ÖNÉRTTELMEZÉSEK

<i>Leonard Mars</i> : A brit zsidóság első etnográfiai leírása. John Mills <i>The British Jews</i> című munkájának áttekintése	545
<i>Farkas Judit</i> : „Végállomás, nem megy tovább”. Krisna-völgy jelentései, belső értelmezési alternatívái	555
<i>Nagy Károly Zsolt</i> : „Hová lett a református öntudat?”	579

V. VÁLTOZÓ HAGYOMÁNYOK, RÍTUSOK,
KORTÁRS VALLÁSI JELENSÉGEK

<i>Barna Gábor</i> : A megújító hagyomány. A hagyomány működése napjaink vallásgyakorlatában	623
<i>Viczián Zsófia</i> : Csoda.hu. Zarándoklatok az átányi Bárczay-szémlőkhöz	639
<i>Pozsony Ferenc</i> : Néphagyományok az Erdélybe irányuló turizmus szerkezetében	667
<i>Mohay Tamás</i> : Főszereplők főlárnyékban. Arcképvázlatok a cséksomlyói labarum hordozóiról (1873–1949)	681
<i>Balatonyi Judit</i> : „...De amikor önnep van, önnepeljünk!” Kézírási önnep a gyimesi társadalom és helyi vallás kontextusában	707
<i>Csonka-Takács Eszter</i> : A komasági rendszer kapcsolathálója Gyimesben	747
<i>Pécs Éva</i> : Átmeneti rítusok a halál után	763
<i>Verebelyi Kincső</i> : Via regia. Az álmok útja	793
<i>Nagy Ilona</i> : Angyalok munkában. Modern csoda-elbeszélések	807
<i>Kis-Halas Judit</i> : Az etnográfus esete az energiavámpírokkal. Kortárs vallási jelenségek kutatási lehetőségei a világhálón	827
<i>Hauptman Gyöngyi</i> : „A jó Isten után elszórt Neked akarok hálát adni...” Az írás mint rítus	849
Tabula gratulatoria	867

• FŐSZEREPLŐK FÉLÁRNYÉKBAN

Arcképvázlatok a csíksomlyói labarum hordozóiról
(1873–1949)

I. A labarum

(Bevezet□s) A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás évszázadok óta évről évre tömegeket mozgat meg. Települések tucatjaiból indulnak útnak ma is, hogy a kegyhelyen részesei lehessenek a *Szent*tel való közös találkozás nagy „együttes élmény”-ének.¹ Noha ma már jól ismerjük a búcsújárás történetét (hiszen erről nemzedékek óta sok feldolgozás született), mégis újra meg újra előkerülnek olyan részletek, amelyek további felfedezésre, elmélyültebb megismerésre hívják az érdeklődőket. Ezúttal a búcsús körmenet központi szimbóluma, a *laborium* vagy népies nevén *labarum* egykori hordozóira fordítjuk figyelmünket, közülük is azokra, akiket név szerint is megismerhetünk, mégpedig éppen a labarumból. A ma ismert *egyetlen egykor*□ forrás ugyanis a labarum hordozóinak személyére: maga a tárgy. Ez a forrás „rejtett” volt csaknem mind a mai napig; nem tudunk róla, hogy az ott szereplő neveket és adatokat korábban bárki (akár a ferences történészek közül, akár más) hasznosította vagy akár csak kiolvasta volna. Közlésükkel hozzájárulhatunk a búcsúnak és az ott résztvevőknek a jobb megismeréséhez.

(Körmeneti rend) A körmenet ősrégi szokás: hálaadó, veszedelmet elhárító célzattal vagy diadalmenetként már az ókori kultúrákban is megtaláljuk. A középkor gazdag hazai körmeneti szokásrendje a hódoltság ideje után újraéledt ugyan, ám a 18. század végétől kezdve Magyarországon és Erdélyben (részben II. József korlátozó rendeletei miatt) csak a két legfontosabb körmenet maradt meg: a nagyszombati és az úrnapi. Mindkettő ún. *szentségi* körmenet, ami azt jelenti, hogy olyankor a tabernákulumból kivett Oltáriszentséget hordozzák körül meghatározott útvonalon. A csíksomlyói pünkösdi búcsú körmenete különbözik ezektől, az Oltáriszentség körülhordozása itt sosem volt szokás. Nem visznek más szobrot sem, ami a mediterrán régióban, Itáliában és az Ibériai-félszigeten megszokott látvány; ott a védőszentek ünnepein és búcsúkon nagy ünnepélyességgel és rajongó lelkesedéssel hordozzák körül a

¹ Az az aprólékos figyelem, amivel Vargyas Gábor a *Szent*tel való találkozás számos formáját megfigyelte, rögzítette, leírta rítusokban, szövegekben (Vargyas 2008), nemkülönben amivel mások által korábban alig-alig megfigyelt jelenségek, például a templomból hazafelé tartó moldvai asszonyok beszédaktusai felé fordult (Vargyas 2006), biztat arra, hogy ezúttal én is korábban rejtett részletekkel járuljak hozzá az Ünnepektel megtiszteléséhez.

védőszent kultikus tiszteletben részesített szobrát. A csíksomlyói körmenet középpontjában „csupán” egy különleges zászló, a *labarum* halad, amely elűt minden más körmeneti jelvénytől. Az eredeti *laborium* római uralkodói jelvény volt, egy zászlórúdból, egy arra fent felerősített keresztrúdból és az azon szabadon mozgó lobogóból állt. A búcsúszokások hagyományos lobogói valójában jobban hasonlítanak ehhez, mint a mai *labarum*, ez a merev vasvázra erősített, alul nyéllel ellátott, zárt, kerek, lobogni nem is tudó „zászló”, amely mégis messziről magára vonja a figyelmet méhkasra vagy magas, egyenes kupolára emlékeztető alakjával.

A búcsú régebbi hagyományos rendjében *körmenet* tartottak: az egyiket pünkösdszombaton délután, a másikat pünkösdvasárnap kora reggel. Így volt ez legalább másfél-kétszáz éven keresztül, egészen 1908-ig. Az erdélyi püspök, Majláth Gusztáv Károly abban az évben püspöki körlevelével új rendet vezetett be, amivel megszüntette a körmeneteket. Célja az volt, hogy viaszorítsa a világi szokásokat és megrendszabályozza a búcsúszokásokat, akik a körmenetek alkalmával az elsőségért folytatott vetélkedés folytán olykor súlyos verekedésbe keveredtek egymással. 1908 után tovább nem tarthattak a búcsúban szervezett nagy körmenetet, legfeljebb az egyes keresztaljak tették meg a hagyományos utat a Kis-Somlyó hegy tetején álló kápolnához és vissza a kegytemplomhoz.

Az első világháború után a román hatóságok 1921-ben engedélyezték újra a pünkösdi búcsújárást. 1922-től kezdve a szervezők felújították a szombati körmenetet (akkor már a püspök sem gördített elébe akadályt), és azt a hagyományos útvonalon ismét megtartották. A különbség az volt, hogy elhagyták a második, vasárnapi körmenetet, így a szombat délutáni „kikerülés”-en lettek egyre többen. A kisebbségi helyzetbe került székelység számára a körmenetnek a vallási élmény mellett kétségtelenül nemzeti összetartozást kifejező, megerősítő jellege is volt, ami nagy vonzerőt jelentett. Ez érvényesült 1940 és 1944 között is, amikor a Székelyföld újra Magyarországhoz tartozott. Még inkább így volt ez a második világháború után, amikor a búcsújárás és benne a körmenet az erdélyi katolikus magyarság összetartásának egyik jelentős szimbóluma lett. A demonstratív felvonulásnak 1945-ben és 1946-ban – az 1947. februári párizsi békekötés előtt – közvetlen politikai értelmezése is lehetséges volt, és ez utóbb sem változott, hiszen a búcsún Márton Áron püspök többször is szót emelt az előretörő egyházellenes törekvések ellen és a kisebbségek jogvédelme érdekében. Érthető tehát, hogy az 1948-tól berendezkedő kommunista hatalom ezt nem tűrhette meg, az utolsó teljes, nyilvános és szabad búcsújárást és benne a körmenetet 1949-ben tarthatták meg.

Köztudott, hogy ezután negyven évig eleinte erőteljesen tiltott, majd az 1960-as évek végétől lassanként csendesesen megtűrt módon zajlott a pünkösdi ünnep. A politikai fordulat után, 1990-től kezdve a szervezők ismét felújították a körmenetet; néhány év elteltével viszont, a nagy tömegre te-

kintettel, azt a maga valójában már nem lehetett megtartani. A mai napig az egykori körmeneti útvonalat követve tart fel a hegyre és onnan le a *kordon*, amit székelly ruhába öltözött diákok feszítenek ki kötélből, körülvéve az egyházi előjárókat, a világi méltóságokat és magát a kitüntetett jelvényt, a *labarumot*. A búcsús keresztalják jelentős része szintén ezen az úton halad, mások szétoszlanak a többi útvonalon.

(*A labarum mint jelk*□) A búcsúnak ez a központi szimbóluma több száz éves múltra tekint ugyan vissza, de eredetét és használatának kezdeteit egyelőre nem látjuk elég tisztán. Tudjuk, hogy a labarum a gimnáziumi diákság Mária Társulatának volt a jelvénye megalakulásától, 1730-tól kezdve, amikor pápai bullával jóváhagyást nyert. Így volt ez 1900-ig, vagyis mindaddig, amíg a Társulatot ferencesek vezették. A Mária Társulat virágkora a 18. századra esik, akkor keletkeztek felszerelése és jelvényei, köztük talán a labarum is. A beavatási szertartást 1732-ben írták le; az akkori körmeneti felvonulásban már vitték a labarumot is (Bándi 1894: 17). 1751-től ismert a társaság éves működése; a tanév első vasárnapján más tisztségviselők között megválasztották a *laborifert* is, aki „rendesen a legerősebb fiú szokott lenni” (Bándi 1894: 20). II. Józsefnek a Mária Társulatot feloszlató rendeletét követően a felszerelés kallódásnak indult (Boros 1994: 159), a labarum és a társulat tagnyilvántartási könyveinek egy része viszont megmaradt. Az újraéledést követően a Társulat a 19. században végig működött. Szokás szerint a diákság, illetve a Társulat ezzel (és más jelvényekkel, fáklyákkal, facigerek² kíséretében, díszes ruhákban) vonult ki egy évben többször is, főként Mária-ünnepeken, ahogy ezt a gimnázium évkönyvei az 1890-es években még többször is megemlítik:

A tanári test□let fel□gyelete alatt r□szt vett a tanul□iff□ság az egyház szokásos k□rmeneteiben, valamint a 9 kedden át páduai szent Antal tisztelet□re tartatni szokott bucsu áhítatosságokban is. A Boldogságos Sz□z □nnepein □s ezek vigiliáin a Mária Társulat jelv□nyeinek (labarum) el□lvitele alatt az „Üdv□zl□gy Mária, tengernek csillaga” stb. kezdet□ Mária dal zengedez□se mellett, d□szruhás facigerek □s a társulati eln□k k□s□ret□ben □nnep□lyes ingressussal vonult az iskolát□ a templomba s vissza. (Gimn. Ért. 1894/95: 37–38.)

A Társulatba az utolsó tagfelvételt 1900-ban tartották (Boros 1994: 160). Utána a püspök szorgalmazására a Mária-kongregáció, egy újonnan alapított szervezet vette át a helyét. Ennek keretében már elhagytak korábbi szokáso-

² A facigerek eredetileg gyertyavivők voltak a körmenetben, a szó jelentése később átment a labarumhordozók kíséretére. Manapság újra használják ebben az értelemben Csíksomlyón (<http://csiksomlyo.ro/csiksomlyoi-punkosdi-bucus> 2012).

kat, a tagfelvételt például nem a templom Sarlós Boldogasszony napjára eső búcsúnapján, hanem Szentháromság vasárnapján tartották meg. Amikor a gimnázium 1911-ben Csíkszeredába, újonnan felépített, ma is álló épületébe költözött, ez visszaesést hozott a diákság régi Mária Társulatának életében és annak szoros kapcsolatában a ferencesekkel, Somlyóval, hiszen megnőtt a távolság a templom és az iskola között. A ferences hagyományok visszaszorulásával járt továbbá az, hogy az iskola fenntartását a szerzetesektől átvette az erdélyi egyházmegye, illetve az Erdélyi Római Katolikus Státus. A távolodást fokozta a világháborús évek és a hatalomváltozás következtében előálló új szellemi-lelki helyzet. Megszűntek a rendszeres kivonulások a Mária-ünnepeken – ami maradt, maradhatott a csíksomlyói kivonulásokból, az a továbbiakban egyedül a pünkösdi búcsú idejére korlátozódott.

A búcsújárás kevés 18. századi leírása még nem említi magát a labarumot (ami nem jelenti azt, hogy akkor ne lett volna használatban). A híradásokban csak a 19. század második felében jelenik meg, amikor a sajtóban újra meg újra felemlgették, hogy a búcsús keresztalják versengenek a labarum körüli elsőségért, ez szinte „életkérdés”, amiből kisebb-nagyobb összekoccanások is származnak. 1916-ban, az első világháború harmadik évében a körmenetnek és a korábbi versengéseknek már csak a múltbeli emléket idézték fel:

A legjabb idkig szombaton dlután s vasárnap dlelt labarum alatt nneplyes krmenet volt a Kissomlyokról. Ezen a bcsok gyszlva mind rsvettek. Impozáns látvány volt, midn 14–15 ezer ember ott hmplygtt a szp fekvshgyoldalón s messze vidékekre visszhangzott az ajkukról gbe szállMária-nek. Az egyes kzsgeknek az elsőg miatt valsrldása, nmelykor komoly sszetzse kvetkeztben nhány vl eltt elmaradtak az nneplyes egyttes kikerlsek, s ma sincsenek meg. Azta minden „keresztalja” kln-kln vgi a krmenetet tetsz szerinti idben. (Csíki Lapok, XXVIII. évf. 26. sz. 1916. jún. 28., 1. o.)

A húszas években a versengések végleg elmaradtak. A méltóságteljes felvonulás elé nem gördült akadály, a labarum egyre inkább a búcsú és a búcsús körmenet központja lett, amelyben mindenki gyönyörködhet, amely érzelmileg is megragadó erejű, és kifejezője a székely összetartásnak.

Kihozzák a laboriumot a gimnázium legersebb diákjai, a laborifer kezbe áll, a facigerek krltte, ellobog a gyntrokongregácis zászló. A diákság sorfalat áll el, hátul az ezernyi np pldás rendben. Megszlal a nagy harang nnepi hangja, jn a papság, s a menet megindul lassmltssággal. [...] A menet halad, egyszerre csak a laborium elszaladnak az árvaházi leánykák, kezecskjkben szp fehér Mária zászlókkal. Aki ezt látta, nem csoda, ha a szeme knyel lett tele. (Csíki Lapok, XXXVIII. évf. 22. sz. 1926. május 30., 1. o.)

A keresztek ugyanis 19. százados szokás szerint sorakoznak a „laborium” elött és után. A laborium – a székely mihás – a székely egységet jelképezi mindenki szívében. Dicsruhás szeredai nyolcadikos diák, a „laborifer” viszi ki a hegyre. Súlyos a laborium, de bőszeke a diák, aki viheti, még ha letébe kerül is ez a megtiszteltetés. A laborium előtt mentek fáklyavivő diákok, „facigerek” mennek, a laborium után a papság. Előtte és utána a nép, végeláthatatlan sorban, harminc-negyvenezer ember. (Nagy 1939: 210.)

(*Rejtett nevek*) A labarum hordozóiról a szakirodalom leírta az általános jellemzőket: gimnazista diák, tagja a Mária Társulatnak illetve a Mária Kongregációnak, a tanárok vétőjoga mellett a diákok választották meg, és rendszerint jó tanuló, ugyanakkor erősnek is kellett lennie, hiszen a körmenetben egyedül kellett végigvinnie a súlyos tárgyat; segítők kétoldalt csak azért kísérték, hogy szükség esetén megtámogathassák (Sági 1970: 364; Tánczos 1991: 150; Boros 1994; Fülöp 2000). Érdekes ellentmondás, hogy amilyen központi szerepű a labarum a körmenetben, olyan keveset tudni azokról, akik a körmenetben végigvitték: neveiket sehol sem közlik. Egykorú írott forrásból nem ismerjük őket; a ferencesek a rendház *Historia Domus*ában nem írták fel neveiket, és nem szerepelnek az 1870-es évektől rendszeresen kiadott iskolai értesítőkből sem, ahol pedig a diákéletről, a Mária Társulatról oly sok tudósítás látott napvilágot. Egyedül 1900-ban említik meg egy újsághírben, hogy „a labarumot mindkét napon Koos Ferenc VI. o. t. vitte” (*Csíkmegyei Híradó*, I. évf. 23. sz. 1900. június 6., 4. o.). Utólagos visszaemlékezések során néhány nevet felidéztek Gyergyóalfaluból: „1935-ben Lőrincz Levente, 1940-ben Koncsag Károly és 1943-ban Benedek László gyergyóalfalvi végzős tanulók hordozták a labarumot” (Fülöp 2000).

Mi lehet az oka ennek a félárnyékos helyzetnek? Egyfelől arra gondolhatunk, hogy a labarum hordozóinak nevét az 1949 előtti évtizedekben egész egyszerűen nem tartották annyira fontosnak, hogy rögzítsék. Arról írtak csak, amit fontosabbnak tartottak: sokszor olvashatjuk a szónokok neveit, a szentbeszéd és a liturgia időpontjait vagy számos részletet a koldusoktól a felvonulók öltözetéig; a gimnazista diák viszont, aki a menet közepén haladt, valamilyen mégis kimaradt a híradásokból. Másfelől gondolhatunk arra is, hogy amíg a Mária Társulat hagyományos formájában fennállt, a megszokott rendben évente megválasztotta a tisztségviselőit, nevüket felírták a Társulat könyvébe, addig nem volt szükség ezeket a neveket máshol is rögzíteni. Amikor ez a régi szokásrend lassan átalakult, és a labarum hordozásának egyre inkább már csak a búcsús körmenet volt az alkalma, akkor találtak ki új formát a nevek felírására.

A sajtóban és az emlékezésekben megőrzött nevek közül a labarum belsejében kettő is előfordul a megfelelő évszámokkal (valamint az 1900-ban felírt Koos Ferenc is). Ezek alapján biztosak lehetünk benne, hogy a labarum belsejébe valóban azok nevei kerültek be, akik azt a pünkösdszombati kör-

menetben körülhordozták a hegyen, s ezzel bizonytságot adtak teljesítő- és állóképességükről.

(*A labarum mint tárgy*) 1873-ban új labarumot készítettek a Mária Társulat számára. Júniusban a diákság körében gyűjtöttek rá, Fogarassy Mihály erdélyi püspök is adott hozzá 30 forintot; az összegyűlt 91 forint 6 krajcár elég volt egy díszes új jelvény elkészítésére (Bándi 1894: 15, Mohay 2009: 200). A belső vasváz tetején lévő, kör alakú famerevítőn kivehető a pántok által részben takart felirat: „1873-ban Július 2-án” – ebből arra következtethetünk, hogy az új labarumot éppen a kegytemplom búcsújára, Sarlós Boldogasszony napjára, egyúttal a Mária Társulat akkor szokásos felavatási ünnepnapjára szentelhették fel. Ebből az időből származhat a laboriumnak az a díszes, virágmintás borítása, amely a 20. század első feléből származó fényképein látható, és amely körülbelül száz évig maradt használatban. Közben a szabadban többször megázott, nap szívtá ki a színét. A második világháború utáni évtizedekben a labarum nem járt ugyan kint körmenettel a szabadban, ám az eltelt évtizedek megviselték, és az 1970-es évekre meglehetősen rossz állapotba került. Márk József ferences visszaemlékezése szerint akkoriban járt Somlyón egy németországi magyar orvos, aki látván a labarum állapotát, adományként az eredetihez hasonló anyagot küldött a ferenceseknek, akik aztán azt helybeli asszonyokkal megvarratták.

Nem tudjuk, hogy a díszesebb külső borítás alatt eredetileg vajon volt-e egy különálló belső bélés is, vagy sem. Ma jól látható, hogy a labarum belső és külső textilanyaga nem egyidős: lehet, hogy megtartottak egy korábbi bélést, lehet, hogy az eredeti huzat belső oldala látszik. Ott sorakoznak ugyanis az 1873 és 1949 közötti évtizedekből nevek, évszámokkal, származási helyekkel: szám szerint 37 teljes név és egy későbbi monogram. A feliratok persze csak akkor látszanak, ha valaki aláhajol a szokás szerint függőlegesen tartott tárgynak – vagy alatta áll és felnéz, mint az, aki a körmenetben hordozza. Itt, félárnyékban rejtőznek azok, akiket név szerint megismerhetünk a labarum hordozói közül.

(*A feliratok*) A labarum belsejét az egymást keresztező vaspántok egy felső és egy alsó sorra, s mindkettőt nyolc mezőre osztják. A nyolc felső mezőben tizenöt nevet írtak fel, a nyolc alsóban pedig huszonhármat (egy huszonnegyedik alig látható, és lehet, hogy nem is külön név). Egy-egy név van két mezőben, két-két név nyolcban, három név négyben és öt név egyben. Harminchét név származik az 1873 és 1949 közötti 77 évből, és egy monogram 1959-ből. Petres Rezső kétszer van felírva, tehát a név szerint ismertek összes száma 36. A kék vagy fekete tintás feliratok többsége jól olvasható, beázás folytán némelyikük elmosódott, illetve pirosas elszíneződést mutat. Az uralkodó elrendezés szerint elől áll a származási hely, utána új sorban a név, majd új sorban az évszám, nagyjából szimmetrikusan elrendezve.

1. táblázat. A labarum belsejében olvasható feliratok a felső alsó 8-8 mezőben

Vogel István 1932	Csík-Várdotfalvi Nagy Bóla 1901-2	Csiktaplocai Vass Sándor 1946 R.Kereszturi Onács Aurél 1896-97 V.B. 1959	Gyergyószentmiklósi Dombi János 1936 Cs.Szt.Domokosi Kedves Péter 1898	Gy.Kienfalvi Salamon István 1939 Molnár Bóla II. é.T.J. H.Szék.Ozsdola 1915	Gyó-remetei Elekes András 1942 Gyó.-Tekerőpataki Tóth János 1899	Csik-Szt. Királyi Csiszár And.[or] 1934 Csikszentkirályi 1913 Csiszár Károly III. éves tanító j.	Csik-Madarasi Antal Dienes 1895-1896 év Gy.-Alfalvi Lőrincz Levente 1935
1	2	3	4	5	6	7	8
csíkkászoni Ambrus László 1937 Gyó.-Újfalvi Kócs Ferencz 1899 Deák Ferenc 1928	Kiss Elemér 1948 Menaság Petres Rezső 1895 Csíkelnei Becze Antal 1930 Albert Pál 1944 Péter Ferenc 1924	Csikrákosi Mánya Ernő 1931 Sándor Balázs 1904-06	Csik-Mindszenti" 1903 Fodor Nándor Cs.-Szt.-Miklosi Petres Rezső 1894-5	Csik-Taploczai 1901 Botár Gáspár Csik-Szt. Imrei Sándor Géza 1892 Gy.Alfalvi Koncsag Károly 1940	Nagykászoni Mihály Imre 1933 Hadnagy Árpád 1927	N.Kászoni Bodó Ignác 1873 László Albert 1874 Csíksobotfalvi Csiszer József 1929	Csatószegi Veress László 1947 Csik-Kozmási Bálint Tivadar 1925 Nagy Bóla 1949

A harminchét név közül helységnév nélkül szerepel kilenc (az összesnek mintegy negyede). Évszám sehol sem hiányzik a nevek mellől. A grafikus részletek bemutatása szétfeszítené jelen írás kereteit, de annyit érdemes megjegyezni, hogy tizenöt nevet (az összesnek kétötödét) mintás aláhúzással, virágmintával díszítettek ki; köztük van öt olyan is, amelyek koszorúval, rozmaringággal, egyszer galambbal, kétszer pedig kereszttel kiegészítve szinte címerszerűen meg vannak komponálva.

A feliratok betűhív átírását az 1. táblázatban olvashatjuk abban az elrendezésben, ahogy azok kiterítve láthatók lennének. A továbbiakban arra kérdezünk rá, kik ők, mit tudhatunk meg róluk más forrásokból?

II. Arcok, sorsok

(*Ki kicsoda?*) A labarum hordozói egytől egyig iskolás fiúk: hogy kik is ők, arról főként az egykori gimnáziumi és tanítóképző intézeti iskolai értesítőkből lehet pontosabban megtudni. Ezekben megtaláljuk az osztálynévsorokat, olvashatunk a diákok osztályzatairól, önképzőkori tagságukról és előadásaikról, a segélyezésekről, az internátusi elhelyezésekről, az iskola életének ezer részletéről. Attól a kíváncsiságtól vezetve, hogy a nevek „megszólaltathatók” legyenek, átnéztem a csíksomlyói, majd csíkszeredai római katolikus (fő) gimnáziumnak ezeket az értesítőit, és igyekeztem mindazt hasznosítani belőlük, amit csak lehet.³ Izgalmas nyomozásban lehetett részem. Sajnos az értesítők nem adnak személyre szóló felvilágosítást a diákok származási helyéről, családi viszonyairól, szüleik foglalkozásáról, ahogy arról sem, hogy a diákok későbbi élete merre vett irányt. Annál nagyobb öröm volt szórványos adatokat fellelni e téren. Akik papok lettek, azok szerepelnek az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye történeti papi névtárában (Ferenczi 2009). Máskor személyes közlések, emlékezések, internetes adatbázisok szolgáltatnak támpontokat. (Az ismertetésben csak azokat az adatokat jelöljük forráshelyükkel, amelyek nem az iskolai értesítőkből származnak, a többit, a túl gyakori ismétlődő hivatkozások elkerülésére, elhagyjuk.)

Ismerkedjünk meg az egykori diákokkal. Az időrendben felsorolt nevek után zárójelben a labarumhordozás évszáma és a helységnév szerepel. Ha ilyenek ismertek, akkor segélyezési, internátusi, olykor jutalmazási és nyelvtanulási adatokat is közlünk. Az 1890-es évektől az osztálynévsoroknál az egyes tantárgyak érdemjegyei is fel vannak sorolva, ezekből átlagokat számolhatunk.⁴ Ezek az adatok természetesen nem egymagukban érdekesek és

³ Az iskola egykori anyakönyveihez, amelyeket tudomásom szerint levéltárban őriznek Csíkszeredában, nem volt módom hozzáférni.

⁴ 1920 előtt (amikor az 1-es volt a legjobb jegy) az alacsonyabb átlagok a jobbak. 1920 után,

értelmezhetők, hanem segíthetnek elhelyezni a személyeket egy társadalmi-művelődési összefüggésrendszerben.

1. *Bod Ignác* (1873, Nagykászon). 1853-ban született Nagykászonban. A somlyói gimnázium értesítőiben IV. és VII. osztályos kora között lehet követni. Hatodik osztályos volt 1873-ban, mikor a labarumot vitte. A következő tanévben ösztöndíjas volt. Pap lett, 1878 decemberében szentelték, káplán volt Gyergyóalfaluban, Zetelakán, plébános Székelypálfalván, Farkaslakán. Fiatalon, 34 évesen hunyt el 1887-ben (Ferenczi 2009: 193).

2. *László Albert* (1874). Származási helyét nem ismerjük, IV. és VII. osztályos kora között szerepel az értesítőkb. Hatodik gimnazistaként volt laborifer, akkor mindössze nyolcan voltak az osztályban.

3. *Sándor Giza* (1892, Csíkszentimre). Ötödik és nyolcadik osztályos kora között szerepel az értesítőkb. 1890–1894 között. Hatodikos volt laboriferként. Főgimnáziumi évei alatt mindvégig Báthory-ösztöndíjban részesült, egyedülként. Nyolcadikos korában további 30 forint segélyben részesült a nevelési és lóbeszerzési alapból.⁵

4. *Petres Rezső* (1894–95, Csíkszentmiklós). Az értesítőkb. Rudolf keresztnévvel szerepel. 1890/91-ben harmadikos volt, azután egy évfolyammal lejjebb kerülhetett, mert 1892/93-ban negyedikes volt. Két évben vitte a labarumot, először ötödikes, aztán hatodikos korában (de idősebb, erősebb lehetett osztálytársai többségénél). Nem tartozott a különösebben jó tanulók közé, az éves átlagai 2,36–2,54 között mozogtak.

5. *Antal Dönes* (1895–96, Csíkmadaras). Ötödikes és hatodikos korában vitte a labarumot. Harmadikos volt 1892/93-ban; akkor egyedül tanult franciát az osztályban. A következő tanévben „finöveldei tanuló”, és részesült a Péterfy-féle alapítványból.⁶ „Ögörög élet” című jutalomkönyvet kapott, 20 forint pénzsegélyben ötödikben is részesült. Tanulmányi átlaga 1,5, illetve 2,00 volt ötödikben és hatodikban.

6. *Onács Aurél* (1897, Rákoskeresztúr). Családjáról nem tudunk részleteket, alighanem távolabbról települhettek Csíkszeredába a szülei (talán tisztviselőként, talán üzleti kapcsolatok révén). Másodikos korától követhető az iskolában, akkor egyedül tanult franciát, de ezt a következő évben már nem folytatta. Hatodikban, mikor laborifer volt, 2,7 volt az átlaga.

7. *Kedves Péter* (1898, Csíkszentdomokos). Másodikos volt 1892/93-ban, negyedikes korában még osztálytársa volt Onács Aurél is; utána egy évfolyammal

amikor a román rendszerben a 10-es lett a legjobb jegy, értelemszerűen a magasabbak a jobbak.

⁵ A lóbeszerzési alap más, a székely határőrezred közös vagyonát képező pénzalapokkal együtt 1869 után, amikor az uralkodó azokat az 1849-es elkobzásuk után visszaadta, „a székely nemzet jólétét” előmozdító célokat szolgált, többek között iskolai ösztöndíjakat is adtak belőle olyan fiúknak, akik egykori csíki huszárcsaládokból származtak. Kocsis 2006: 58.

⁶ Ez utóbbit 5000 forint pénzalappal Péterfy József csíkmadarasi plébános hozta létre 1881-ben, püspöki jóváhagyással, csíksomlyói diákok segélyezésére (Réti 2011: 13).

lejjebb került, és így 1897/98-ban hatodikos osztályosként vitte a labarumot. Átlaga akkor 1,8 volt. – Később pap lett, tudjuk, hogy 1879. október 4-én született, 1904-ben szentelték pappá. Káplán volt 1904-ben Gyergyóremetén és Brassóban, 1906-ban Gyergyóújfaluban; 1919-ban plébános Tordatúron, 1920-ban Újtusnádon, 1942-ben Küküllőkeményfalván, 1945-ben Kilyénfalván. 1949-ben nyugdíjas, de 1953–58 között újból Kilyénfalván szolgál. Meghalt 82 évesen Székelyudvarhelyen, 1961-ben (Ferenczi 2009: 293).

8. *Todor János* (1899, Gyergyótekerőpatak). A gimnáziumot 1893-ban kezdte meg, hatodikos korában vitte a labarumot, átlaga akkor 2,27 volt.

9. *Koós Ferenc* (1899–1900, Gyergyóújfalu). Már említettük, hogy ő az egyetlen, akit újságban is megemléstettek 1900-ban, akkor hatodik osztályos volt. Már az előző évben is vitte a laboriumot. Átlaga ebben a két évben 2,2 illetve 2,0 volt. A lóbeszerzési alaphoz kapott 30 korona segélyt; ezzel kapcsolatban említik meg, hova való. Osztálytársa volt Élthes Gyula, a *Csikki Lapok* későbbi szerkesztője, valamint Kardos Árpád, aki évtizedekkel később megírta egy öregdiák-találkozóhoz fűződő emlékeit (Kardos 1941).

10. *Botár Gáspár* (1901, Csíktaploca). Hatodikos korában vitte a labarumot, átlaga akkor 2,1 volt. Később pap lett. 1884-ben született, 1907-ben szentelték fel, Baróton, Szamosújváron szolgált. 1919-ben egy beszéde miatt letartóztatták. 1921-től Baróton, 1929-től Tordán volt plébános, itt is halt meg 1937-ben, 53 évesen (Ferenczi 2009: 200). Egy emlék bukkant fel vele kapcsolatban: *Örmények voltunk* című írásában Flórián Imre emlékezett rá vissza, hogy amikor apja Szamosújvárra vitte be a gimnáziumba 1916-ban, akkor – a megszokottnál közvetlenebb, jóízűbb módon – így köszönt vissza a „laudetur” köszöntésre: „in eternum, nagydiák!” (Tar 1997: 8).

11. *Nagy Béla* (1901–1902, Csíkvárdotfalva). Két évben, ötödikes és hatodikos korában vitte a labarumot, átlaga akkor 1,9 és 1,1 volt. Utóbb pap lett, innen tudjuk, hogy Bukarestben született, szülei aztán – valószínűleg hosszabb-rövidebb ideig tartó vendégmunka után – visszatérhettek eredeti lakóhelyükre, Várdotfalvára. Nagy Béla a bécsi Pázmáneumban tanulta a teológiát, 1908-ban szentelték pappá, majd Gyergyóremetén, Székelyvarságon, Mikóújfaluban szolgált; 1918 utáni sorsa és halála éve nem ismert (Ferenczi 2009: 351).

12. *Fodor Nándor* (1903, Csíkmindszent). Hatodikos korában vitte a labarumot, átlaga akkor 1,6 volt, osztályában 24-en voltak. Pap lett, de születési évét nem közlik. Rövid működése során Tordán, Kajántón, Kolozsvárott, Brassóban szolgált, 1915-ben fiatalon hunyt el (Ferenczi 2009: 246).

13. *Sándor Balázs* (1904–1906). Ő az egyetlen, aki három egymást követő évben is fel van írva laboriferként: ötödikes, hatodikos és hetedikos korában. Átlagain kívül (rendre 2,16, 2,18, 2,16) viszont mást nem tudunk róla.

14. *Csiszár Károly* (1913, Csíkszentkirály). Olyan évben szerepel felírva, amikor tudomásunk szerint nem tartottak körmenetet a búcsúban. III. éves tanítójelölt volt, előtte mindkét tanévben szerepel a tanítóképző intézeti értesítőben.

15. *Molnár B[é]la* (1915, Ozsdola). Ugyancsak tanítóképzős diák volt, másodévesen szerepel a neve felírva szintén egy olyan évben, amikor nem volt körmenet a búcsúban. Lehetséges, hogy valamilyen formában mégis megtartották a háborús években?

16. *P[é]ter Ferenc* (1924). A gimnáziumot 1917-ben kezdte meg, akkor mint jó tanuló szerepel. Hatodikos volt 1922/23-ban, hetedikos, amikor vitte a labarumot 1924-ben.

17. *Bálint Tivadar* (1925, Csíkkozmás). Nyolcadikos gimnazista volt, amikor a labarumot vitte, négy évvel a körmenet újjászervezése után. Az egykorú sajtóban neve említése nélkül írnak róla: „A zászlós tarkaság eleven hulláma a nyírfürtös hegyoldalon, a 30 ezernyi ajaknak hatalmas zsongássá verődő éneklése, a »labóriumot« (labarum) vivő mirtuszkoronás diák s az öntudatos komolysággal haladó székelypapság... mind, mind drága emlékei maradnak a testvéri ölelkezésből hazatérő hitvalló székelynak, nemkülönben a távoli tájakról eljött fehéringujjas csángónak.” (Csíksomlyó. *Katolikus Világ*, 1925. május 17., 6. o.) A „mirtuszkoronás diák” díszes, árnyékolt betűkkel kiírt neve a labarumban is mintha körül lenne fogva mirtuszkoronával, fölötte és alatta is indáznak a szimmetrikusan elrendezett, keresztet körülölelő ágak. Ebbe a mezőbe utána 1947-ig nem írtak fel más nevet, mintha tiszteletben tartották volna „helyét”. – A gimnáziumot követően Bálint Tivadar is pap lett, a névtár szerint 1904. április 21-én született. 1929-ben szentelték pappá. Állomás-helyei: káplán Csátószegen (1929), Gyergyóremetén (1929), Petrosényben (1930), Szászrégenben (1931), plébános Csíkszentsimonban, Csíkmenaságon, Gyimesközélpokon (1947), Zetelakán (1948), Kükküllőkeményfalván, Csík-madarason (1949). 1971-től nyugdíjas, elhunyt Csíkszeredában 1984-ben, 80 évesen (Ferenczi 2009: 167).

Bálint Tivadart kétszer tartóztatták le, először 1949-ben, akkor ítélet nélkül néhány hónapot a felsőbányai bányában dolgozott. Szabadulása után visszatérhetett korábbi szolgálatába. Másodszor 1959 októberében tartóztatták le, amikor plébános volt Csík-madarason. Marosvásárhelyen volt vizsgálati fogságban, nyolc évre ítélték a „társadalmi rend elleni szervezkedés” vádjával az ún. Mihálcz-csoport elleni per tagjaként. Börtönéveit Marosvásárhelyen, Szamosújváron, Nagyenyeden töltötte, de kényszermunkatelepen is dolgozott. 1964-es szabadulása után visszatért Csík-madarásra, s ott szolgált tovább (Dávid 2006: 86). Talán az a tudat is erőt adhatott neki, hogy volt mire visszaemlékeznie: egykor egy több tízezres tömeg által megbecsült helyen teljesített szolgálatot Csíksomlyó szent hegyén...

18. *Hadnagy Árpád* (1927). Nem sokat tudunk róla: az értesítő adata szerint negyedik osztályos 1922/23-ban; tehát 1927-ben, mikor a labarumot vitte, nyolcadikos osztályos lehetett.

19. *Deák Ferenc* (1928) harmadikos gimnazista volt 1922/23-ban, öt évvel később nyolcadikos lehetett, mikor a labarumot vitte.

20. *Csiszer József* (1929, Csíksobottfalva). Elsős gimnazistaként szerepel az 1922/23-as értesítőben, tehát laboriferként hetedikes lehetett.

21. *Becze Antal* (1930, Csíkdélne). Hetedik osztályos volt 1929/30-ban. Osztálytársa volt a később ismert társadalomkutató-szociológus Venczel Józsefnek. Átlaga 5,62, a közepesnél gyengébb.

22. *Mánya Ernő* (1931, Csíkrákos). Hetedik osztályos volt 1930/31-ben, akkori átlaga 7,66, a jóknál gyengébb. Antal Áron volt az osztályfőnöke, aki néhány évvel később tanulmányt is írt a csíksomlyói búcsúról (Antal 1937). Édesapja Mánya Ferenc lehetett, aki gimnáziumi tanár volt Csíksomlyón, majd Székelyudvarhelyre helyezték át; 1943/44-ben a gyergyószentmiklósi állami gimnázium igazgatója, az ottani iskolai évkönyv szerkesztője volt.

23. *Vogel István* (1932). Hetedikes gimnazista volt 1931/32-ben, tanulmányi eredménye dicséretes jeles. A 36 fős osztályban Csipak Lajos hittanár volt az osztályfőnöke, osztálytársai között Illyés Elemér és Léstyán Ferenc is ott volt. Az ő neve is díszes mintázatban foglal helyet, egyetlenként az egyik felső mezőben.

24. *Mihály Imre* (1933, Nagykaszon). Hetedik osztályos volt, mikor a labarumot vitte, akkor dicséretes jó volt a tanulmányi eredménye. Negyedik korában 1740 lejt kapott az egyházmegyei tanács által az alapítványos növendékek részére kiutalt rendkívüli segélyből. Ő is pap lett, innen tudjuk, hogy Kaszonimpérben született 1914. január 17-én, pappá szentelték 1938. március 12-én. A következő tizenkét évben számos helyen szolgált, 1945-től Türkösön, 1948-tól Csíkszentgyörgyön volt plébános. 1950–51-ben börtönben ült, majd 1965-től Csíkszentkirályon volt plébános. 1986-os nyugdíjazását követően 2000-ben halt meg Csíkszeredában (Ferenczi 2009: 345). Az idős plébános egyik jó „adatközlője” volt Tánccs Vilmosnak a csíksomlyói búcsújárás régi hagyományaival kapcsolatban, több mindenre visszaemlékezett a csíkszentgyörgyiek és mások zárandoklásával kapcsolatban (Tánccs 1991).

25. *Csiszár Andor* (1934, Csíkszentkirály). 1933/34-ben hetedik osztályos, Csipak Lajos hittanár az osztályfőnöke (aki a Mária Kongregációt is vezette akkoriban), átlaga 7,00 volt, ami a közepesnél alig magasabb. Harmadikos korában, 1929/30-ban 1740 lejt kapott az egyházmegyei tanács által az alapítványos növendékek részére kiutalt rendkívüli segélyből.

26. *Lőrincz Levente* (1935, Gyergyóalfalu). Hetedik osztályosként vitte a labarumot. Átlaga 7,00 volt. Osztályfőnöke a fent említett Csipak Lajos, az osztályban akkor 16-an voltak.

27. *Dombi János* (1936, Gyergyószentmiklós). Második osztályos korában, 1929/30-ban 1160 lejt kapott az egyházmegyei tanács által az alapítványos növendékek részére kiutalt rendkívüli segélyből, nevét akkor y-nal írták. 1935-ig lehet őt követni az osztálynévsorokban, 1935/36-ban nyolcadik osztályos lehetett. Átlaga hetedikben 6,93, nem magas.

28. *Ambrus László* (1937, Csíkkászon). A hatodik osztályban szerepel az 1934/35-ös tanévben, Antal Áron volt az osztályfőnöke, akkor 18-an voltak. Átlaga 7,39, ez közepes szint.

29. *Salamon István* (1938, Gyergyókilyénfalva). Elsős gimnazista korától szerepel az értesítőben, 1937/38-ban nyolcadikos lehetett. Neve mellett végig magas átlagok találhatók.

30. *Koncsag Károly* (1940, Gyergyóalfalu). Neve kissé elmosódottan látszik a laborum belsejében, az azonosítást Fülöp Sándor írása tette könynyebbé (Fülöp 2000), aki felsorolta a gyergyóalfalusi laborumhordozókat. A gimnáziumi értesítőben csak harmadikos korában szerepel 1934/35-ben (a többi gimnáziumi éveire nincs kiadott kötet). Nevét (és arcképét) megtalálhatjuk továbbá a Pécsi Bányászattörténeti Alapítvány honlapján is (www.pecsibanyasz.hu), ahonnan kiderül, hogy 1919. november 6-án született, elemi iskoláit szülőfalujában, középiskoláit Csíkszeredán végezte. Brassóban érettségizett. Bányamérnöki oklevelét 1948-ban, Sopronban szerezte meg. Az egyetem elvégzése után Pécsbányára került, ahol két év múlva, 29 évesen üzemvezető-helyettes. 1959-ben Pécssett – munka mellett – állam- és jogtudományi doktorátust szerzett. 1957-ben kinevezték a Pécsi Kerületi Bányaműszaki Felügyelőség vezetőjének, ahol 1983-as nyugdíjazásáig irányította a bányahatóság munkáját. Szakcikkei jelentek meg bányaműszaki témakörökben. 2002-ben hunyt el Pécssett. Mindebből azt is láthatjuk, hogy voltaképpen „túlkoros” gimnazista volt, amikor 1940-ben a laborumot vihette.

31. *Elekes András* (1942, Gyergyóremete). Végzős diák volt, mikor a laborumot vitte. Internátusban lakott, a 18 fős osztálynak Borcsa Gergely volt az osztályfőnöke. Jó tanuló volt, teljes tandíjkedvezményt kapott. Érettségijét jó minősítéssel tette le. Nyolcadikban 40 pengő tanulmányi segílyt és 200 pengős Horthy Miklós-ösztöndíjat kapott. Könyvjutalomban is részesült. Az internátusban alapítványos növendék volt, Csomortányi Antal alapítványából 180 pengőt kapott (ahogy mindenki más is). Asszisztens volt a Mária Kongregációban, itt a Bangha Béla világnézeti szakosztályban előadásokat is tartott: „Krisztus Király és a Mária Kongregációk”, illetve „A fajelmélet” címmel. Megalakulása után az önképzőkör titkára lett. Az Emericana Iskolaszövetkezet és Diákkaptárban (ahol 147 tag 155 üzletrészt jegyzett) a megválasztott igazgatóság élén állt. Egy évvel korábban, hetedikes korában $\frac{1}{4}$ tandíjkedvezményt kapott; akkor osztálytársa volt Vámszer Géza, az ismert rajztanár-néprajzkutató fia is.

Elekes András annak a generációnak a tagja, amely a román uralom alatt kezdte meg és a magyar időben fejezte be gimnáziumi tanulmányait, lehetőségei így jobbak voltak a korábbiakhoz képest. Azon kevesek közé tartozik, akiknek későbbi sorsáról is tudunk valamit. Az iskolai Mária Kongregáció *Határ* címmel kiadott alkalmi újságjából tudjuk, hogy érettségi után 1942 őszétől Sopronba került az erdészeti egyetemre (Elekes 1942). Elsőéves hallgatóként hazaküldött írásában egykori diáktársait arra buzdítja, hogy ne csak tudásukat, hanem akarataikat is fejlesszék, mert később csak

erős akarattal állhatják meg a helyüket.⁷ Szakember lett, aki szénbányászati szaktanulmányokat közölt a *Bányászati és Kohászati Lapok*ban, kitüntetésekkel kapott, halálakor nekrológot közöltek. Innen tudjuk, hogy 1924. április 27-én született, és 1990. augusztus 4-én hunyt el Budapesten. Sopronban 1949-ben szerzett diplomát; 1949–50-ben Tatabányán dolgozott, katonaiideje és átképzési gyakorlata után 1952-től Komlón volt üzemvezető, 1955–62 között a Szénbányászati Minisztériumban, utána 1977-ig a Bányászati Kutató Intézetben dolgozott. Közben két részletben hét évet a TESCO szakértőjeként Marokkóban dolgozott, majd 1977-ben ismét Tatabányára került. 1985-től volt nyugdíjas (Kárpáty 1991).⁸

Benedek László (1943, Gyergyóalfalu). A labarum belsejében nem szerepel felírva a neve (ezért nem adtunk neki sorszámot), későbbi említésből tudjuk, hogy laborifer volt (Fülöp 2000). 1942/43-ban nyolcadikos diák volt az értesítő adata szerint.

32. *Albert Pál* (1944, Csíkszereda). Nyolcadikos diák volt, amikor a labarumot vitte, már háborús időben. Az iskolai értesítőkből sokat megtudhatunk róla. Színjeles tanuló, aki maximális, 140 pengős tandíjkedvezményt kapott (amiben akkor csak hárman részesültek). Érettségi eredménye jó volt. Önképzőköri pályázaton 100 pengő jutalmat kapott, dolgozatának címe: „A jövő energia forrásai”. Az 1943-ban alakult Mikes Önképzőkörben bíráló bizottsági tagként szerepelt; előadást tartott az iskola történetéről. Osztályfőnöke Borcsa Gergely, egyik osztálytársa a népzene kutató Sárosi Bálint volt.

Albert Pálnak apja után vitézi címét is megemlíti az értesítő. Albert Vilmos a gimnáziumban tanított; 1944-ben addigi 35 tanári évéből 23-at töltött Csíkszeredában. Elnöke volt az önképzőkörnek, gyakran írt cikkeket,

⁷ Egy szakaszt érdemes idézni ebből a rövid írásból: „Fiúk, annyit mondhatok nektek, hogy itt nem az állja meg a helyét, aki csak kitűnő érettségi bizonyítványt hozott magával, hanem az, aki bár közepes tudással, de kitűnő akarattal rendelkezik! Tapasztalhatjuk, hogy sok kitűnő tanulótársunk, azzal a gondolattal, hogy ő kitűnő volta középiskolában, mindenre pazarolja az idejét, csak épp a tanulásra nem. A vizsgák kimutatásait figyelve, elcsodálkozunk ilyenkor azon, hogy hány kitűnőnek ígérkező marad le már az egyszerűbb tantárgyakból is! A szabad egyetemi polgári cím sok embernek töri itt ki a nyakát! Ellenben ha valaki a középiskolai bizonyítványon kívül magával hozza a sziklaszilárd jellemet és erős akaratot, amit a tudáson kívül a tanáraitól kap, az okos időbeosztással szép eredményt érhet el.” (Elekes 1942: 23.)

⁸ „Munkavégzésére és egyéniségére a széles körű érdeklődés, a szinte túlfűtött tenniakarás, a jó kedély, a kitűnő kapcsolatteremtési készség, a gyors döntési igény volt jellemző. Jól hasznosította német, francia, román nyelvismeretét, különösen sokat fáradozott szénbányászatunk gépesítésének előmozdításán. Egyik kezdeményezője volt a magyar páncélpajzsok Ruhr-vidéki sikeres alkalmazásának és elterjesztésének. A magyar bányászatban újabban viszonylag ritka menedzsertípust tisztelhatték benne munkatársai. [...] Temetésén [...] egykori középiskolai diáktársa, Veres Péter nyug. külkereskedelmi miniszter búcsúzott tőle, az erdész és bányász társadalom búcsúját dr. Tompa Károly soproni egyetemi tanár tolmácsolta a sírnál. Utolsó jószerencsét!” (Kárpáty 1991)

tudósításokat a sajtóba, és közéleti-egyházi tisztségeket is viselt: tagja volt az Erdélyi Római Katolikus Egyházmegyei Tanácsnak, ügyvezető alelnöke volt az Erdélyi Római Katolikus Népszövetségnek, világi elnöke volt a Credo Egyesületnek, ügyvezető elnöke a Csíkmegyei Vitézi Szék Társadalmi Bizottságának.

Erre az időre vonatkozóan azonosítható az osztályba járók társadalmi összetétele is: Apja foglalkozása szerint Albert Pál az egyetlen, akinek apja „pap, tanár, tanító”. Mellette 7 tisztviselő, 6 kisbirtokos, kisbérelő, 4 kisiparos, valamint 1-1 nagyiparos, ipari tisztviselő, kiskereskedő szerepel a kimutatásban.

Sárosi Bálint szíves szóbeli közléséből tudom, hogy abban az évben ő volt kinézve laborifernek; csakhogy a tavaszi hadi cselekmények folytán a tanítást már áprilisban befejezték, és a búcsú idején a vidéki diákság már hazament; így kézenfekvő módon került sor arra, hogy egy helybeli diák, az egyik tanár fia álljon be a körmeneti kordonba. Ugyancsak ő emlékezett vissza arra, hogy Albert Pált a háború után elvitték román katonának, ahol agyhártyagyulladását kapott, és egész fiatalon halt meg 1948-ban.

33. *Vass Sándor* (1946, Csíktaploca). Az értesítőkből hatodikos koráig lehet követni, ezek szerint 1946-ban nyolcadikos volt. Az évfolyamának megfelelő harmadik osztályban még nem szerepelt 1940/41-ben, ahol akkor még 46-an voltak. Osztálytársa volt Fodor Sándornak, a csíksomlyói születésű későbbi írónak.

34. *Veress László* (1947, Csátószeg). Másodikos és ötödikes korában van megemlítve az iskolai értesítőkből. Másodikban még 60-an voltak, ötödikben már csak 29-en. 1947-ben nyolcadikos végzős diák volt. Osztályzatai nagyrészt jelesek. Osztálytársa volt András Imrének, a későbbi jezsuita szerzetes vallásszociológusnak, aki évtizedekig élt Bécsben. Pap lett, a névtár szerint 1926-ban született Csíkcátószegen, 1956 júniusában szentelte pappá a börtönből kiszabadult Márton Áron. Ditróban, Kolozsvárott volt káplán, 1977-től Kisbácsban plébános, 1999-től nyugdíjas (Ferenczi 2009: 444). Diákkorában Mária-kongreganista volt, szavalt az ünnepségeken, és verset is írt, amit a *Határ* közölt 1942-ben (Veress 1942).

35. *Kiss Elemér* (1948, Csíkmenaság). A gimnáziumot 1940-ben kezdte meg, akkor 55-en voltak, valamint másik 55-en a párhuzamos osztályban. Az ő generációja már a bécsi döntés után kezdett itt tanulni. 22 társával akkor internátusban lakott. 1943/44-ben IV/B. osztályos volt, akkor 48-an voltak. Osztályzatai nagyrészt jelesek. 112 pengős tandíjkedvezményt kapott (ez a 2. legmagasabb fokozat). 1948-ban nyolcadikos volt.

Érettségi után Kiss Elemér a Bolyai Egyetemen tanult tovább, és később ismert matematikus lett, akinek munkásságát széles körben számon tartották és elismerték. Élete vége felé ő volt az, aki Bolyai János hátrahagyott matematikai kéziratait elolvasta, és olyan felfedezéseket talált bennük, amelyek a maguk idejében egyáltalán nem váltak ismertté. Tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának. 2006-ban hunyt el (Prékopa 2007).

Csikszeredai gimnáziumában 2007 májusában kapott emléktáblát, majd egykori elemi iskolája falán Menaságon 2009 októberében avattak hasonlót. A csikszeredai emléktábla-avatás alkalmából elhangzott méltatások, beszédek megjelentek az iskola évkönyvében (Borsodi et al. 2007: 9–19). Bara Béla arra is visszaemlékezett, hogy miként vitte Kiss Elemér 1948-ban a labarumot, anélkül hogy letette, átadta volna vagy hosszabban megállt volna vele. „Miután Elemér visszatette a helyére a labarumot, kijöttünk a templomból (az egyik faciger én voltam), nemigen tudtunk haladni, mert a menaságiak és más búcsúsok várták a »hőst«, próbálták megérinteni a ruháját, megcsókolni a kezét, és könnyes szemmel kívántak neki minden jót. Nemsokára Elemér visszament a bentlakásba, mert egyszerűen nem tudott mozogni, úgy ünnepelték a zarándokok. Különben ez minden évben így volt a mi időnkben.” (Bara 2007: 19.)

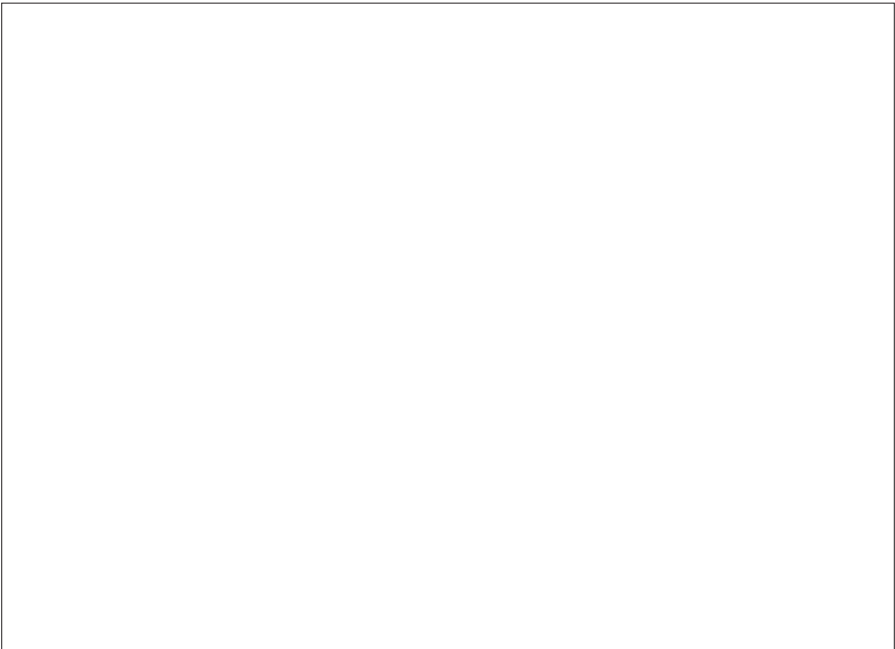
36. Nagy B[é]la (1949). Ő volt az utolsó, aki a labarumot a búcsús körmenetben hordozhatta a nyilvános, teljes és szabad búcsújárás teljes betiltását megelőzően. Nyolcadikos diák volt abban az évben, de az utoljára kiadott gimnáziumi értesítőben 1943/44-ben nem szerepel (akkor lehetett harmadikos). Halála után megemlékezést közöltek róla a csikszeredai *Hargita N[é]pe* 2003. február 23-i számában. Temetése alkalmával ugyanis az egykori laborifer tiszteletére – szokatlan módon – labarummal vonultak ki. Ennek magyarázatát is megkapjuk:

Nagy B[é]lát a labarumhordozáshoz a k[öz]elm[ű]lt t[er]m[és]zetnek is arra jellemző egy k[öz]l[és] – talán t[er]l[és] n[é]lk[ül] áll[hat]juk –, sorsát is befolyásol[ta] is meghatároz[ó] esem[én]y kapcsolja. 1949-ben, a v[á]r[ter]ror d[í]ng[ő] kirohanásainak kezdet[én], a p[er]n[és]di b[ú]cs[ú]n, megboldogult Márton Áron p[er]sp[ek]t[ív]a el[ő]tt kim[er]ten, f[er]fiasan is n[é]p[er]yesen l[é]p[er]kedett kez[é]ben a szent tárggyal. Meg is kapta t[er]te a magá[t]. Mint elmondta, nem eg[er]szen egy nap alatt t[er]gy m[er]tatták figyelemre cselekedet[ét], hogy ideiglenes munkahely[er]t elbocsátották, is egy[er]telm[ű]en t[er]t[er]re adták: választott t[er]etpályájára, a nevel[ő]i hivatás gyakorlására (pedag[óg]usi oklevele volt) nem szám[hat]. [...] Legnagyobb n[é]pe talán az volt, amikor 1990-ben, a p[er]n[és]di b[ú]cs[ú]k t[er]raindulásakor a labarumot k[ön]nyes szemekkel ism[er]t kez[é]be vehette. (Borsodi 2003)

37. V.B. 1959. Ez a beírt monogram a maga nemében kilóg a többi beírás közül. Soha korábban monogram nem fordult elő. Ez a kék tintás beírás azal is elválik a többitől, hogy az évszám kétszer is szerepel benne. Minek az emléket őrizheti ez a felirat, és ki rejtőzhet a monogram mögött? Egyhamar aligha tudhatjuk meg. A labarum nem egykönnyen adja fel minden titkát...

1. kőp. A labarum a kőrmenetben (1994 vagy 1996)

2. kőp. A kordon és a labarum 1940 k.

III. Néhány tanulság

(Évek) 1873, az új labarum elkészítése és 1949, az utolsó szabad búcsújárás között 77 év telt el. Ezek között 14 évig (1908-tól 1921-ig) a búcsúban nem volt körmenet; a 63 „körmenetes” évből 34 nevet ismerünk. Két név olyan évben szerepel a labarumban, amikor tudomásunk szerint nem volt a búcsúban körmenet: 1913-ból Csiszér Károly, 1915-ből pedig Molnár Béla, ennek miértjére nem tudunk pontos magyarázatot. Egymás utáni két évben szerepel Petres Rezső (1894–1895) és Nagy Béla (1901–1902) neve, három egymás utáni évből pedig Sándor Balázsé 1904–1906-ból. Nem sokat tudhatunk arról, mi volt a helyzet abban a 35 évben (1873 és 1907 között), amikor *körmenet* volt: vajon ugyanaz vitte mindkét napon a labarumot, vagy más? Van jele annak, hogy más vitte: 1895-ben, 1899-ben és 1901-ben is két-két név szerepel felírva, amiből arra gondolhatunk, hogy a szombati körmenetben más ment, mint a vasárnapin. Két olyan, tíz évnél hosszabb időszak van, amikor minden évben felírták a neveket: 1894 és 1906 között, majd 1927 és 1937 között; a nem ismert évek elszórtan helyezkednek el, csak 1875 és 1891 között van hosszabb ismeretlen időszak.

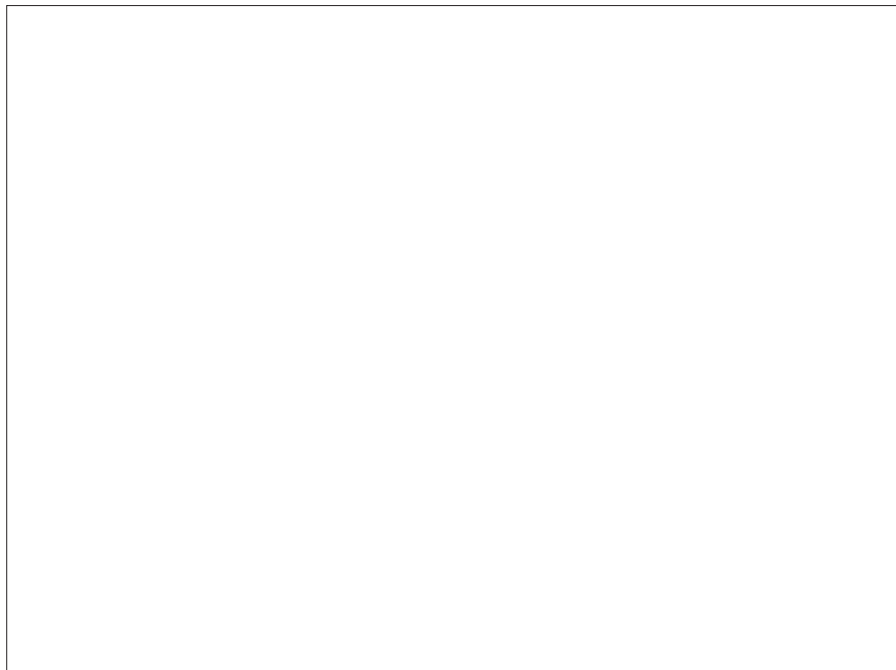
(Helyek) A labarumban felírt névsor a helyneveken keresztül bepillantást enged abba is, hogy hova valók voltak a laboriferek; 2. táblázatunkban ezt összesítjük. A 36 név mellett 28 esetben szerepelnek helységnevek, egy esetben az iskolai értesítőből lehetett azonosítani a lakóhelyet. Az összesítésben helybelieknek tekintettem azokat, akik a somlyói egyházközséget alkotó falvakból valók, csíktaplocai, csíksobotfalvi, csíkvárdotfalvi illetőségűek, továbbá a csíkszeredaiakat, ők összesen öten voltak. Alcsík hat falujából hat évben heten szerepelnek, Felcsík öt falujából hét évben öten, Kászonból három évben hárman, Gyergyó hat településéből hét évben hatan. A történeti Csík vármegyéből való tehát az ismert személyek túlnyomó többsége, 26 fő, rajtuk kívül még egy háromszéki (Ozsdola) és egy Pest megyei (Rákoskeresztúr) név van felírva.

(Kicsik, nagyok, papok) A laboriferek általában a felsőbb gimnáziumi osztályokból kerültek ki, de előfordulnak más esetek is. Alsóbb osztályosokat csak 1908 előtt találhatunk. Ötödikes gimnazista vitte a labarumot 1895-ben, 1901-ben és 1904-ben; hatodikos 1873–74, 1892–94, 1896–1903, 1905-ben, hetedikes 1895-ben. 1922 után hetedikesek szerepelnek 1924-ben, 1929–31-ben, 1933–35-ben. Nyolcadikosok 1908 előtt még nem fordultak elő, 1922 után viszont ez a gyakoribb: 1925-ben, 1927–28-ban, majd 1936 után minden ismert évben. Régebben gyakori volt, hogy a gimnáziumi osztályokba nem egyazon év szülöttei jártak, hanem voltak idősebbek is; előfordulhatott, hogy húszévesen is hatodik gimnazista lehetett valaki (mint 1873-ban Bodó Ignác). Ilyenkor nyilván a testi erő is beleszámított, kit választanak ki a megisztelő feladatára, nem csak az, hogy hányadik osztályos, vagy hogy jó tanuló-e valaki.

2. táblázat. A labarum hordozóinak megoszlása települések szerint

Vidék	Helység	Évek	Nevek
Helybeli (5)	Csíktapec	1901 1946	Botár Gáspár Vass Sándor
	Csíkvádótfalva	1901–1902	Nagy Béla
	Csikcsobótfalva	1929	Csiszer József
	Csíksereda	1944	Albert Pál
Alcsík (7)	Csikmenaság	1948	Kiss Elemér
	Csikszentkirály	1913 1934	Csiszér Károly Csiszér Andor
	Csikszentimre	1892	Sándor Géza
	Csikmindszent	1903	Fodor Nándor
	Csikkozvás	1925	Bálint Tivadar
	Csikcsatószeg	1947	Veress László
Felcsík	Csikdelne	1930	Becze Antal
	Csikszentmiklós	1894–1895	Petres Rezső
	Csikmadaras	1895–1896	Antal Dénes
	Csikrákos	1931	Mánya Ernő
	Csikszentdomokos	1898	Kedves Péter
Kászon	Nagykászon	1873 1933 1937	Bodó Ignác Mihály Imre Ambrus László
Gyergyó	Gyergyótekerőpatak	1899	Tódor János
	Gyergyóújfalu	1899–1900	Koós Ferenc
	Gyergyóalfalu	1935 1940	Lőrincz Levente Koncsag Károly
	Gyergyószentmiklós	1936	Dombi János
	Gyergyókilyénfalva	1939	Salamon István
	Gyergyóremete	1942	Elekes Andás
Háromszék	Ozdola	1915	Molnár Béla
Más	Rákoskeresztúr	1896–1897	Onács Aurél

Közvélekedésnek számított, hogy a labarumot olyanok kezébe adták, akik papnak készültek, vagy megfordítva, hogy aki a labarummal végigjárta a kikerülést, az utána pap lett; ez még a *Magyar Katolikus Lexikon*ba is bekerült (Diós é. n. [1994]: 448). Az általunk ismert 36 fiú közül hetven-egynéhány év alatt mindössze nyolcan lettek papok, kevesebb mint az egynegyed részük. Név szerint: Bodó Ignác (1873), Kedves Péter (1898), Botár Gáspár (1901),

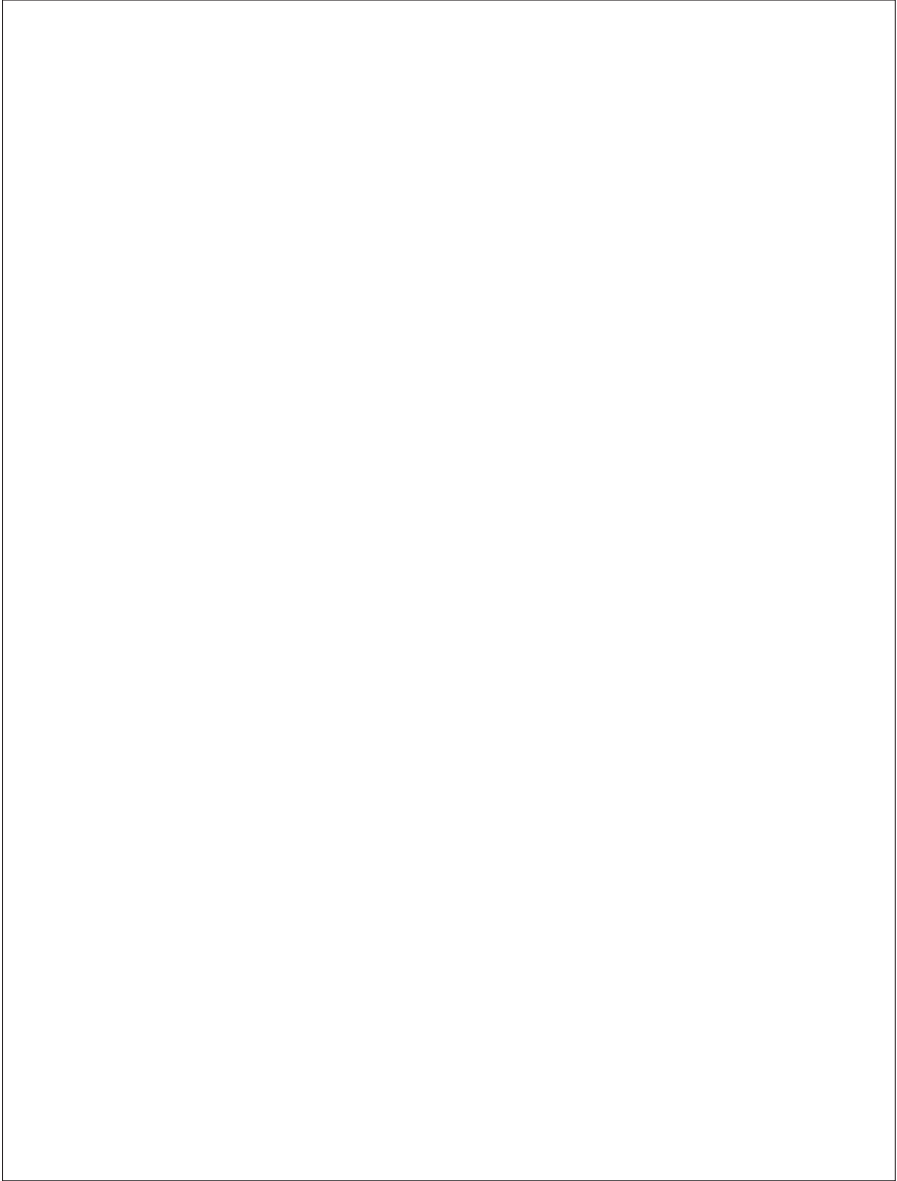

3. *kıp. A labarum belseje*

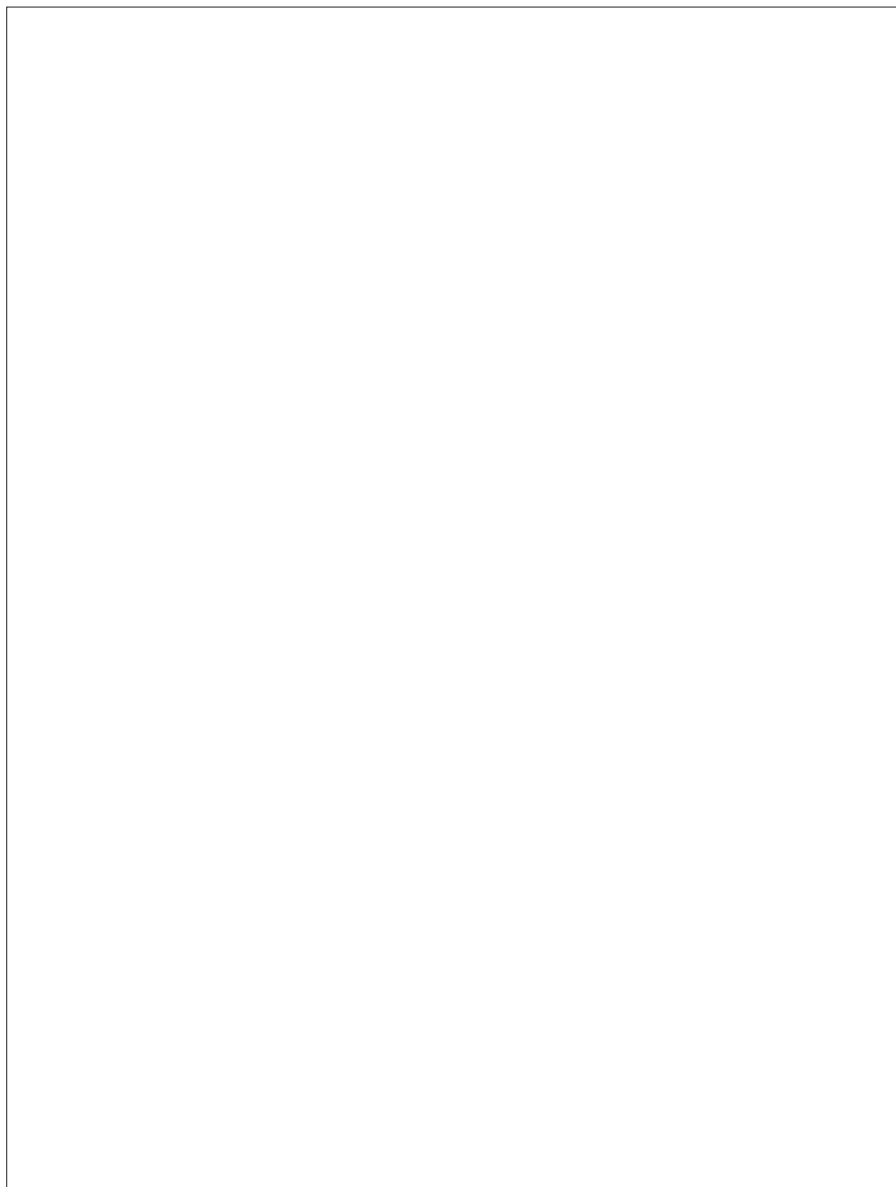
Nagy Béla (1902), Fodor Nándor (1903), Bálint Tivadar (1925), Mihály Imre (1933), Veress László (1947).

Vázlatos ismertetésünkkel a figyelem felkeltése is célunk volt. Talán nem reménytelen, hogy ezek a rövid portrék kiegészíthetők más forrásokból, az idősebb korosztályok emlékezetéből vagy akár eldugott írásokból is. Könnyen lehet, hogy egy-egy leszármazott felismeri elődjét, és családi történetekből fel tudja idézni az egykori nagyapa, dédapa, ükapa alakját. Nem lehetetlen, hogy akár még fényképek is előkerülhetnek régi rejtekhelyekről, hagyatékokból.

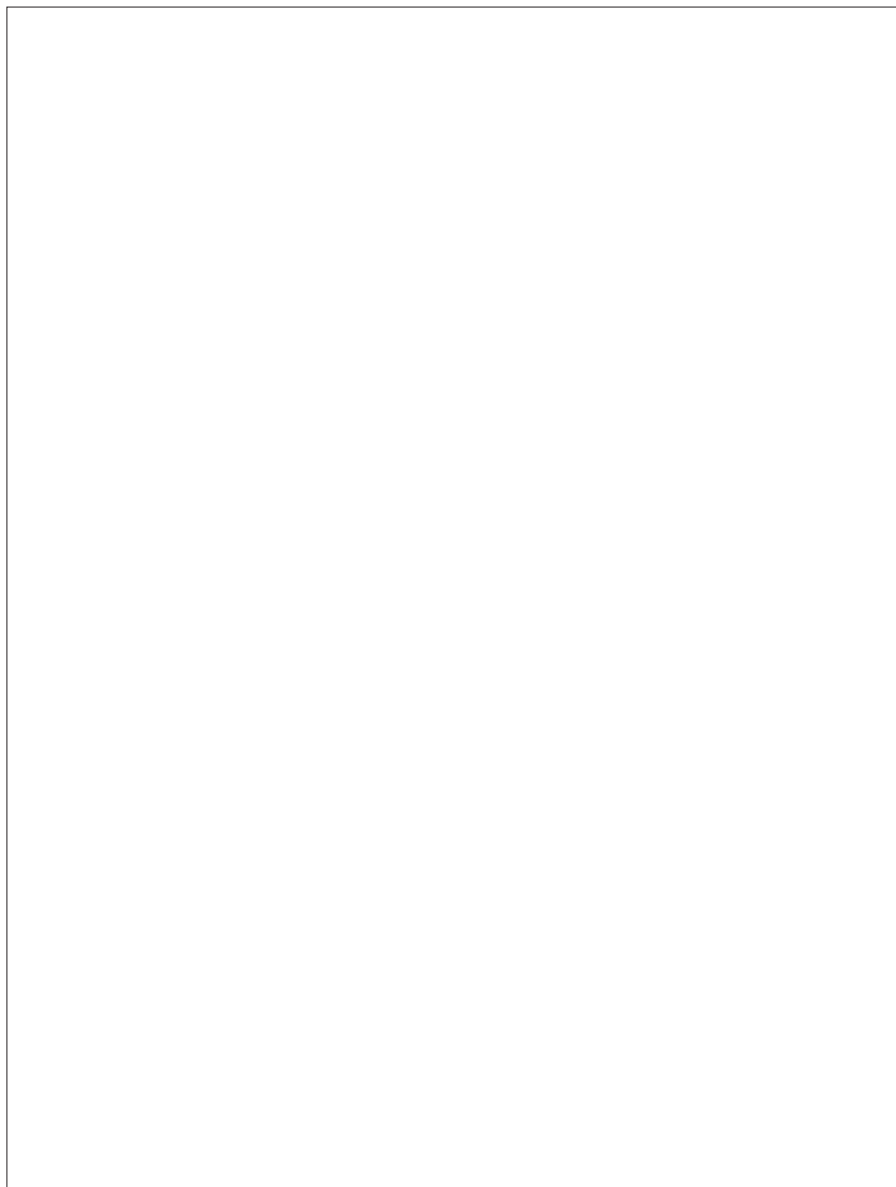
Miért ne tudhatnánk meg, nyomozhatnánk ki továbbá azok neveit is, akiket sem a labarumba nem írtak fel, sem máshonnan nem tudunk róluk – egyelőre? Arcok, sorsok, egykori gimnazista diákok évtizedek múltán is felbukkanhatnak a rejtőzködő ismeretlenség félhomályából. Bízunk benne, hogy az ilyen kutatások sem lesznek eredménytelenek, és akár egy teljes névsor is összeállítható lesz valamikor azokból, akik egykor büszkén tartották kezükben a körmenet központi jelképét.

4. kőp. A/7: Bod Ignác (1873), László Albert (1874), Csiszer József (1929)

5. kőp. A/8: Bálint Tivadar (1925), Veress László (1947, Nagy Bóla (1949)

6. kőp. A/6: *Hadnagy Árpád* (1927), *Mihály Imre* (1933)

Irodalom

ANTAL Áron

1937 A pünkösdi búcsú. *Erdélyi Iskola*, IV. évf. 7–8. sz. 565–572.

BÁNDI Vazul

1894 A csíksomlyói róm. kath. főgymnasiumban fennálló „Mária Társulat”. *A csíksomlyói róm. kath. Főgymnasium irateslevele az 1893/94 tanévről*. Csíkszereda, Györgyjakab Mártonnál, 1–29.

BARA Béla

2007 Kiss Elemér, az osztálytárs és a barát. In Borsodi László et al. (szerk.): *A Csíkszeredai Márton Áron Gimnázium Évkönyve a 2006–2007. tanévről*. Csíkszereda, 17–19.

BOROS Fortunát

1994 *Csíksomlyó, a kegyhely*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia.

Id. BORSODI László

2003 Rendhagyó laborumhordozás. *Hargita Népe*, 2003. február 26. <http://www.hhrf.org/hargitanep/2003/feb/hn030226t.htm>

BORSODI László et al. (szerk.)

1995 *A Csíkszeredai Márton Áron Főgimnázium Évkönyve az 1994–95. tanévről*. Csíkszereda.

2007 *A Csíkszeredai Márton Áron Gimnázium Évkönyve a 2006–2007. tanévről*. Csíkszereda.

DÁVID Gyula (szerk.)

2006 *Politikai eltek tetrajzi adattára 1956–1965*. Kolozsvár, Polisz Könyvkiadó, Erdélyi Múzeum Egyesület. http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf2163.pdf

DIÓS István (főszerk.)

é. n. [1994] *Magyar katolikus lexikon*. II. köt. Budapest, Szent István Társulat.

ELEKES András

1942 Üzenet. *Határőr*, Karácsony, 23–24.

FERENCZI Sándor

2009 *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára*. Budapest–Kolozsvár, Szent István Társulat – Verbum.

FÜLÖP Sándor

2000 István gyergyóalfalvi pap, a csíksomlyói pünkösdi búcsú elindítója. *Keresztény Szó*, 11. évf. 11. sz. <http://www.epa.hu/00900/00939/00022/text.htm#09>

Gimn.Ért.

A csíksomlyói róm. kath. Főgymnasium irateslevele az xxx tanévről. Csíkszereda (évente, kihagyásokkal).

KARDOS Árpád

1941 *Haza, Csíksomlyóra*. Sopron Rábaközi Nyomda és Lapkiadó Vállalat.

KÁRPÁTY Lóránt

1991 Elekes András. *Bányászati és Kohászati Lapok*. *Bányászat*, 124. évf. 1–2. sz. 85.

KOCSIS Lajos

- 2006 A Csíki Magánjavak története (1869–1923). Kézirat, PhD-értekezés, Debreceni Egyetem BTK. Lásd <http://ganymedes.lib.unideb.hu:8080/dea/bitstream/2437/88075/3/ertekezes.pdf>

MOHAY Tamás

- 2009 *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány.* Budapest, L'Harmattan.

NAGY Borbála

- 1939 Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. *Pásztortűz*, 4–5. sz. 209–212.

PRÉKOPA András

- 2007 Kiss Elemér, 1929–2006. *Magyar Tudomány*, 168. évf. 8. sz. 1070.

RÉTI Tamás

- 2011 Az Erdélyi Római Katolikus Státus igazgatótanácsának az 1881. augusztus 8-a és december 9-e között megtartott rendes és rendkívüli gyűléseinek jegyzőkönyvei. Kézirat, Babeş-Bolyai Tudományegyetem Római Katolikus Teológia Kar. Lásd www.kmei.ro/site/joomla/.../Reti_Tamas_nem%20vegleges.doc

SÁGI Károly

- 1970 Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában. *Veszprém megyei Múzeumok Közleményei*, 9. évf. 247–274.

TÁNCZOS Vilmos

- 1991 Adatok a csíksomlyói kegyhely búcsújáró hagyományainak ismeretéhez. In Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében I.* Veszprém, VEAB, Caritas Transsylvania, 136–158.

TAR Károly

- 1997 *Erdélyi sors. Szociográfiai írások.* Kolozsvár, Erdélyi Híradó. <http://vmek.oszk.hu/02000/02067/02067.htm>.

VARGYAS Gábor

- 2006 „Lefelé jártak?” Kapcsolattartó beszédaktusok Lészpeden. A moldvai csángók „beszédnéprajzához”. In Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.): *Teremtés. Szévegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére.* Budapest, L'Harmattan, 325–353.
- 2008 *Dacolva az elkerülhetetlennel. Egy közép-vietnami hegyi törzs, a brük kultúrája és vallása. (Válogatott tanulmányok).* Budapest–Pécs, MTA NKI – L'Harmattan – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.

VERESS László

- 1942 Bízál az Istenbe s kérjed a Szüzanyát (vers). *Határ*, 1942. Karácsony, 22.